

УДК 94(477.75): 633»18/19»

Л.С. АДЖИЄВА

ТЮТЮННИЦТВО В КРИМУ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Аджиєва Лена Сейдаметівна – в. о. доцента кафедри історії і правознавства ЄІСН РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта), кандидат історичних наук

Досліджується історія розвитку тютюництва в Криму у XIX – на початку XX ст. Головна увага приділяється факторам, що впливали на його розвиток; значенню галузі в економіці півострова.

Ключові слова: Крим, тютюництво, дослідження, економіка.

Исследуется история развития табаководства в Крыму в XIX – начале XX вв. Главное внимание уделяется факторам, которые влияли на его развитие; значению отрасли в экономике полуострова.

Ключевые слова: Крым, табаководство, исследования, экономика.

The history of tobacco farming of the Crimea in the XIX – early XX centuries is examined. The factors that influence its development, and its role in the economy of the peninsula are in the focus.

Keywords: Crimea, tobacco farming, research, economy.

© Л.С. Аджиєва, 2013

Постановка проблеми. Анексія Російською імперією Криму зумовила його подальший економічний розвиток. Зміни в етнічному складі, земельному питанні, геостратегічних планах щодо регіону наклали відбиток на характер економіки регіону. Так, з моменту появи перших тютюнових ділянок на півострові у XVII ст., тютюництво через два століття перетворилося на одну з важливих галузей економіки Криму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За часів Російської імперії питання розвитку тютюництва у державі досліджував В. Любименко [21]. Деякі сюжети з цієї проблеми у радянський період вивчав В. Потехін [26] й С. Секірінський [29]. На сучасному етапі ця проблема не стала предметом окремого дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати особливості розвитку тютюництва, виявити роль галузі в економіці Криму у XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XIX ст. у Криму тютюництво почало відігравати важливу роль місцевого господарства. Ним займалися корінне населення, колоністи, заможні поміщики. Значна частина кримського тютюну американського, турецького і місцевого сортів вирощувалася в Сімферопольському і Феодосійському, пізніше й у Ялтинському повітах [1, арк. 28]. У 1808 р. у Феодосійському повіті була заснована колонія Балта-Чокрак на 733 дес. землі, де проживало 11 сімей болгар і греків [30, с. 331]. Це поселення було одним з перших, що спеціалізувалося на розведенні тютюну. Серед поміщиків відомими тютюнниками у Криму були Ф. Зоммерфельд, Фандер-Шкрюф, Гротон, меноніт Корніст, Перовський тощо. Через складність обробки та догляду за культурою, необхідність великої кількості води, значну частку ручної праці, нестабільність ринків збуту, постійні коливання цін галузь розвивалася дещо повільно. Посталі завдання розвитку тютюництва потребували зусиль науковців у селекційній справі з виведення якісного насіння та продуктивніших

сортів, підвищення врожайності, запобігання захворювань тютюну.

Перші досліді з розведення американських сортів тютюну були проведені у 1812 р. в Нікітському ботанічному саду. Пізніше стали досліджувати такі сорти: гаванські, віргінські, оринокські, мерілендські, кентуккські, бразильські, салонікські, манільські, ширазські, албанські, македонські тощо.

У степовій частині півострова тютюн розводили у великій кількості. Найкращим вважався джебелський сорт сирійського походження: він мав багато стійкого до поривів вітру листа. У Сімферопольському повіті вирощували кримські, у Ялтинському – американські (віргінський, мерілендський, кентуккський, гаванський), персидський шираз, турецькі (дюбек, трапезунд, бахча, самсун), у Феодосійському – кримські та турецькі (самсун, каралез, парпа, кара-тютюн) сорти [30, с. 332], насіння яких було надіслано Міністерством державного майна та надавалося безкоштовно усім бажаючим вирощувати культуру. Завдяки зусиллям урядовців, досягненням науковців тютюництвом почали займатися на промисловій основі. Висадку тютюну проводили наступним чином. Спочатку готували ґрунт, орали на глибину до 0,27 м, потім висаджували насіння у відкритий ґрунт, прикриваючи його сухою травою. Згодом почали використовувати парники спеціальної конструкції, в які закладалися суміш ґрунту і гною. Посадка саджанців із парників проводилася протягом квітня-травня. Планації саджанців оброблялися, сапувалися, поливалися, пасинкувалися. Посадку тютюну проводили з другої половини квітня до кінця травня. Під час збору тютюну проводилось сортування листків і нанизання їх на нитки для просушування. Потім висушені листки зв'язували, формували у відповідні пачки і поміщали в приміщення зі спеціальним температурним режимом [31, с. 7–8].

У першій половині XIX ст. в Криму у середньому врожай тютюну досягав 150 пуд./дес. за ціною

4 крб. срібл./пуд [12, с. 141]; при цьому щорічно збирали більше 16 тис. пуд. [30, с. 331]. А у 1844 р. у Ялтинському, Сімферопольському та Феодосійському повітах було зібрано 17 тис. пуд. [26, с. 6]. Центрами збуту великих партій тютюну були Сімферополь, Бахчисарай, Карасубазар і Феодосія. Оптовими покупцями виступали караїми, які потім доставляли тютюн в Одесу для грецьких торговельних домів (Кріона-Папа-Нікола, Пахі, караїма Ісаковича). Кримська війна стала рубіжною подією у розвитку тютюництва, адже галузь зазнала значних збитків. Лише через 10 років після війни, у 1867 р., площа під тютюном і його валовий збір у Таврійській губернії, порівняно із 1856 р., зросли в 4 рази і досягли 917 дес. та 28,8 тис. пуд. відповідно [31, с. 5]. Необхідність нарощення потенціалу тютюнової промисловості в Російській імперії, надання їй промислового характеру актуалізували потребу районування, селекціонування, виконання низки агроекологічних заходів у вирощуванні культури. Різноманітні сорти тютюну потребували розгортання дослідницької справи в польових умовах, з метою обрахування доз внесення добрив, встановлення балансів родючості у ґрунтах, прогнозування наслідків коливань температури. Нагальним був пошук найпродуктивніших ділянок для закладки посівів. Покращити якість тютюну, підвищити його конкурентоспроможність на внутрішньому ринку вдалося завдяки плідній діяльності науковців у галузі селекції.

За період з 1871–1884 рр. площа під тютюном і його валовий збір у Таврійській губернії зросли майже в п'ятеро – відповідно з 815 дес. до 3905 дес. і з 37,3 тис. пуд. до 205,1 тис. пуд. Через погодні коливання протягом наступних десяти років площі тютюнових плантацій скоротилися більш ніж наполовину. У другій половині XIX ст. у середньому врожай тютюну досягав 50 пуд./дес., що було у 3 рази менше, ніж у попередньому півстолітті. Ціни коливалися від 3,1–12,7 крб. за пуд за феодосійський до 16,7 – 27,3 крб. /пуд. за південноузбережний сорти [31, с. 9, 11]. Найменша врожайність тютюну була характерною для Ялтинського повіту, проте висока якість і відповідно вища ціна приносили плантаторам найбільші прибутки. На долю Сімферопольського повіту в обсягах загальних площ по Таврійській губернії припадало близько 53 % загальної тютюнової площі, а Ялтинського – 27 %. Відповідно там вироблялося 60 % і 27 % тютюну [31, с. 3–5].

У процесі розведення тютюну кримськими плантаторами було з'ясовано необхідність щорічного оновлення насіння через його переродження, тому вчені працювали над проблемою зберігання елітних сортів насіння тютюну. Помічником головного садівника Нікітського саду І. Левентоном ще у 1878 р. було встановлено, що насіння з більшим терміном зберігання давало розсаду кращого фізичного стану. Цим самим було спростовано усталену думку серед власників тютюнових ділянок, що насіння, яке зберігалось більше двох років, ставало непридатним до посіву [18, с. 148–149].

У Криму у 1880–1910-ті роки з метою поліпшення тютюництва працювали дослідна тютю-

нова плантація при Нікітському ботанічному саду й Ялтинська повітова дослідна земська тютюнова плантація Ялтинської повітової земської управи, де власне й проводилися вкрай необхідні дослідження для розвитку галузі. У 1883 р. розпочалася системна науково-дослідна робота, коли за клопотанням директора Нікітського ботанічного саду О. Базарова від 1881 р. Департамент землеробства і сільської промисловості надав дозвіл створити дослідне поле [5, арк. 7, 19, 20]. У 1886 р. для саду було закуплено з Туреччини якісне насіння тютюну сорту дюбек [7, арк. 70].

В цілому, за період з 1856–1890 рр., внаслідок значного зростання тютюнової промисловості в Російській імперії, площа під тютюном зросла в 13 разів, а валовий його збір більш ніж у 24 рази [29, с. 30]. У кінці XIX ст. з Криму на внутрішні ринки Росії доставлялося залізницею щорічно до 100 тис. пуд. тютюну [25, с. 153]. З 1890 р. на дослідному тютюновому полі під керівництвом фахівця-тютюнника В. Ходасевича проводилися роботи, що полягали у виведенні розсади і поширенні найбільш цінних і прибуткових сортів, вивченні генетичних особливостей високосортного американського сигарного тютюну, його агротехніки і технології переробки [32, с. 165].

Над проблемою боротьби зі шкідниками працювали науковці Нікітського саду Д. Івановський, І. Сербінов, В. Любименко, інструктор з тютюництва В. Євко, а також перший ентомолог Таврійської губернії С. Мокржецький. Тютюн під час цвітіння страждав від «залізної іржі», збудником якої були жовтуваті-білі комахи (тютюновий трипс). Комахи, вражаючи листя, суттєво його деформували, робили промислово непридатним, низькоякісним [24, с. 1–2]. С. Мокржецький пропонував обробляти саджанці сумішшю, що включала в себе відвар тютюну, мильну воду або газову емульсію [23, с. 22–24]. У 1887 р. випускники Петербурзького університету Д. Івановський і В. Половцев на субсидію Петербурзького товариства природознавців на базі Нікітського саду розпочали дослідження такого захворювання тютюну, як мозаїка. Д. Івановський із зараженого листя тютюну витискав сік, який пропускав через фарфорові фільтри. Утворена прозора рідина використовувалася як спосіб протидії мозаїці. Дослідник власні дослідження виклав у докторській дисертації «Мозаїчне захворювання тютюну», які стали предтечею появи такої науки, як «вірусологія» [28, с. 253].

У цей час у Нікітському саду в пошуках способів підвищення врожайності, пристосованості до умов місцевого клімату проводилися дослідження над 22 сортами тютюну [6, арк. 87]. У 1891 р. вивчали властивості надісланого Департаментом землеробства і сільської промисловості тютюнового екстракту – засобу проти паразитів худоби і комах, що мало покращити умови ведення тваринництва [8, арк. 122]. У 1896 р. у Нікітському саду продовжувалися дослідження технічних культур. У саду заклали розплідник технічних культур, що містив 23 сорти тютюну [33, с. 109].

На початку XX ст. тютюництво на півострові стає неприбутковою галуззю, адже у 1900 р. біль-

шість губерній Російської імперії охопила світова економічна криза. Насамперед, постраждали ті, де швидкими темпами отримав розвиток капіталізм. Наслідками кризи для українських губерній стали концентрація виробництва, витіснення великими капіталістичними підприємствами дрібних у цукроварній, борошномельній, спиртовій, олійній, м'ясопереробній галузях, зменшення посівних площ під різними культурами тощо. А як результат – погіршення становища селянства і робочого люду. У Криму подібне явище спостерігалось в тютюновій та виноробній галузях.

Внаслідок об'єднання фабрикантів відбулося поступове її скорочення у Сімферопольському повіті на 75%. Ціни на тютюн знизилися вчетверо – із 70 до 15 крб./пуд. Лише в Ялтинському повіті тютюництво продовжувало розвиватися. Тут налічувалося більше 7 тис. плантацій, а обсяги виробництва тютюну вдалося наростити до 87619 пуд. [2, арк. 97]. Починаючи із цього часу 3/4 тютюнової культури півострова вирощували саме на Південному березі [12, с. 14]. Необхідність у позиках, у відкритті фабрик, високі залізничні тарифи, низькі податкові ставки на іноземний тютюн гальмували розвиток галузі у Ялтинському повіті, про що клопотав перед Міністерством фінансів у 1903 р. власник тютюнової ділянки П. Михайліді [15, с. 218–219]. З метою подолання кризи урядовці вирішили посилити наукове забезпечення розвитку тютюництва, тому цього ж року Департамент землеробства виділив додаткові асигнування Никітському саду для досліджень культури [9, арк. 44].

Бажаючи підвищити продуктивність тютюнових насаджень вивчали вплив мінеральних добрив на культуру. У 1905 р. Ялтинська повітова земська управа допомогла місцевим тютюнникам розпочати організацію досліджень зі штучними туками [34, с. 9]. У 1908 р. управа ухвалила рішення щодо організації досліджень із внесення добрив на навчальній плантації Никітського саду за рахунок Департаменту землеробства [17, с. 79]. Цими дослідженнями займалися В. Ходасевич, В. Любименко і І. Левентон. В. Ходасевич на основі досліджень довів шкідливість внесення в ґрунт надмірної кількості вапняку, рекомендував власникам ділянок вносити менше фосфорнокислих добрив тощо [34]. Висновки помічника садівника І. Левентона, сформульовані внаслідок дослідів, що стосувалися ефективності фосфорних добрив у формі Томасового шлаку, свідчили про можливість нарощення продуктивності тютюнових ділянок на 50% [17, с. 79, 91, 92]. Селекційна робота в сфері тютюництва в Никітському саду на початку ХХ ст. отримала широкий розвиток. Нею займався В. Любименко. До вивчення вченим було залучено 37 сортів тютюну [20, с. 1–2]. Використовувалося схрещування місцевих сортів з іноземними. Більш цікавими для фахівців саду були роботи, направлені на виділення чистих ліній із найбільшою густотою облиствлення. У науковому звіті за 1911 р. на ім'я директора саду В. Любименко переконливо доводив, що місцеві сорти тютюну потребували помірнього зрошення. Крім того, він рекомендував власникам ділянок ретельно підбирати добрива до

кожного сорту, уніфікувати їх внесення, одночасно з поливом чи без нього. В. Любименко також виявив, що на ділянках, де був посіяний сорт американ, і вносилися селітра при достатній кількості вологи, а не повний набір добрив, урожайність зростала на 10–20%. Загалом же вчений дійшов висновку, що для покращення розвитку культури потрібно обов'язкове зрошення [10, арк. 1, 2, 8, 9]. Досліджували також вплив змін фотосинтезу на урожайність тютюну та якість листя. В. Любименком було встановлено, що тютюн – це культура світлолюбна і затемнення змінює якість листя на більш м'яке [19, с. 121]. За даними дослідника, у період цвітіння і збору врожаю тютюн, окрім уже вказаних, страждав на ще одне грибкове захворювання – попелицю. Листя при цьому покривалися білим кольором і швидко відмирили [21, с. 14]. У 1913 р. викладач Никітського училища садівництва і виноробства А. Паламарчук вивів кілька чистих ліній скоростиглих сортів дубеку і американа. У 1914 р., за клопотанням В. Любименка перед Департаментом землеробства, було надано необхідні кошти для продовження селекційних досліджень [11, арк. 2, 6]. Працюючи у Никітському саду, ботанік І. Сербінов досліджував гниль тютюнової розсади, внаслідок чого виявив і описав новий вид нижчих грибів на розсаді тютюну. Вченим була розроблена спеціальна методика для вивчення бактеріальних захворювань картоплі, буряку, некроз і рак плодівих дерев. Ім'ям І. Сербінова названо відкриті ним види збудників захворювань рослин [28, с. 255].

Фахівці зі сільськогосподарської частини з тютюництва південного району Ялтинської повітової дослідної земської тютюнової плантації також працювали в напрямку боротьби зі шкідниками [4, арк. 117]. Так, В. Євко у 1910 р. у статті «Открытое письмо к табаководам Ялтинского уезда» [16] опублікував результати вивчення дії такого шкідника, як заразиха. Дослідник вважав, що єдиним засобом боротьби проти нього є механічне знищення рослини. Загалом, у 1914 р. в Криму тютюн вирощували на площі 2940 дес. (близько 5% від загальноросійської площі [14, с. 59]), де було зібрано 223,4 тис. пуд. сировини [20, с. 7], а в 1917 р. площі під культурою складала 3306 дес. [27, с. 34]. На півострові діяло десять переробних фабрик, по чотири з яких – у Сімферополі і Феодосії, по одній – у Керчі і Ялті [3, арк. 15]. У 1917 р. їх кількість досягла вісімнадцяти [22, с. 387]. Цьому сприяв той факт, що під час воєнних 1914–1917 рр. перестали імпортувати турецький і македонський тютюн, і ціни на товар зросли. Власники тютюнових плантацій знову стали зацікавленими у збільшенні площ.

Висновки. Отже, тютюництво у ХІХ – на початку ХХ ст. перетворилося на одну з провідних галузей сільського господарства Криму, що розвивалася на промисловій основі. Державна підтримка, громадська ініціатива, дослідження вчених і фахівців з тютюництва сприяли вирішенню багатьох нагальних проблем щодо ведення культури; розвитку і значному розширенню потенціалу галузі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Держаний архів в Автономній Республіці Крим (Далі ДААРК). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 15011, 1845 р.
2. ДААРК. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 9, 1907 р., 178 арк.
3. ДААРК. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 18, 1912 р., 141 арк.
4. ДААРК. Ф. 673. Оп. 1. Спр. 1, 1913 р., 144 арк.
5. Архів Нікітського ботанічного саду – Національного наукового центру (Далі АНБС–ННЦ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 368. 1881–1884 рр., 310 арк.
6. АНБС–ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 410. 1890 р., 188 арк.
7. АНБС–ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 411. 1890 р., 200 арк.
8. АНБС–ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 417. 1891 р., 132 арк.
9. АНБС–ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 494. 1900 р., 215 арк.
10. АНБС–ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 578. 1911 р., 89 арк.
11. АНБС–ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 603. 1914 р., 197 арк.
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 2. Таврическая губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Н. Б. Герсиванов]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – [4], 225, 50 с., [16] л. табл.
13. Григорьев З. Симферополь. Кризис табаководства / З. Григорьев // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – № 27. – С. 14.
14. Ден Н. В. Крым. / Н. В. Ден. – М. – Л. : Государственное издательство, 1930. – 100 с.
15. Доклад табачного плантатора Ялтинского уезда П. Михайлиди о мерах к поднятию табаководства в Ялтинском уезде / П. Михайлиди // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – 1903. – Т. XL. Таврическая губерния. – С. 218–219.
16. Евко В. Открытое письмо к табаководам Ялтинского уезда / В. Евко // Русская Ривьера. – 1910. – № 150. – С. 3.
17. Левентон И. О влиянии минерального удобрения на рост и урожайность табака на Южном берегу Крыма / И. Левентон // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. – 1911. – № 4. – С. 79–92.
18. Левентон И. О сохранении табачными семенами прозябательной силы / И. Левентон // Крымский вестник садоводства и виноделия. – 1878. – № 11–12. – С. 148–149.
19. Любименко В. О влиянии затенения на рост и развитие табака / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. – 1911. – Вып. 4. – С. 102–123.
20. Любименко В. Опыты по табаководству / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. – 1916. – Вып. 7. – С. 1–16.
21. Любименко В. Табак / В. Любименко. – Петроград : Издание М. и С. Сабашниковых, 1922. – 44 с.
22. Марциновский П. Н. Развитие хозяйства / П. Н. Марциновский // Крым сквозь тысячелетия. – Симферополь : ЛИРА, 2004. – С. 359–389.
23. Мокржецкий С. А. Вредные животные и растения в Таврической губернии по наблюдениям 1898 г. с указанием мер борьбы / С. А. Мокржецкий. – Симферополь : Типография Спири, 1898. – VII, 60, V с.
24. Мокржецкий С. А. Демир-Пас. Болезнь табака в Крыму / С. А. Мокржецкий. – Симферополь : Типография Спири, 1898. – 5 с.
25. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. В 3 частях / П. Н. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1951. – Ч.1. – 232 с.
26. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства Юга России (1812 – 1861 гг.) : автореф. дисс. ... кандидата ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. – М., 1978. – 27 с.
27. Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма. Экспортные возможности края / Н. П. Ракицкий. – М., 1926. – 47с. – Отт. : Крым. – № 2.
28. Рудая С. П. Роль Никитского ботанического сада в изучении инфекционных болезней растений : XIX – начало XX века / С. П. Рудая // Пилигримы Крыма – Осень 2000 : Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме : материалы V Крымской Международной научно-практической конференции. В 2 Т. – Симферополь : Крымский Архив, 2001. – Т. 2. – С. 252–256; Евко В. Открытое письмо к табаководам Ялтинского уезда / В. Евко // Русская Ривьера. – 1910. – №150. – С. 3.
29. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
30. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : Типография Францова и Нитче, 1853. – 552, III с.
31. Специальные культуры // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел V. / [Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А.Вернера]. – Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, Типография газеты «Крым», 1889. – 73 с.
32. Терновский М. Ф. Вклад Государственного Никитского ботанического сада в развитие отечественного табаководства / М. Ф. Терновский // Труды Никитского ботанического сада. – 1964. – Т. 37. – С. 164–168.
33. Фролов Т. В. Основные достижения Никитского ботанического сада по интродукции и селекции технических культур / Т. В. Фролов // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду. Сборник научных трудов. – М. : Издательство «Колос», 1964. – Т. 37. – С. 108–115.
34. Ходасевич В. С. К вопросу о минеральном удобрении табака на Южном берегу Крыма / Сообщение Сельскохозяйственному совету при Ялтинской Уездной земской управе В. С. Ходасевича. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1906. – 92 с.